

Οι έννοιες της εξέλιξης και της προόδου στον Κ. Χατζόπουλο και τον Μ. Τσιριμώκο

Συζήτηση ανάμεσα σε έναν σοσιαλιστή και έναν εθνικιστή

Θα ήταν ίσως επιβοηθητικό για την κατανόηση του ζητήματος που τέθηκε ως επιστημονική συζήτηση στο τίτλο του παρόντος άρθρου, αν το εντάσαμε στο ευρύτερο πλαίσιο του οικείου χώρου και χρόνου. Πρώτα-πρώτα πρέπει να πούμε ότι ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, γνωστός λογοτέχνης αλλά και θεωρητικός και ο Μάρκος Τσιριμώκος, αξιωματικός και δημοτικιστής, ανήκαν στην πλευρά εκείνη των Ελλήνων που επιδίωκε τον εκσυγχρονισμό και την αλλαγή της εθνικής και κοινωνικής ζωής κατά την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα. Μολονότι όμως απορρίπτουν τον παλαιοκομματισμό και την αρχαϊζουσα, που χαρακτηρίζουν αλλά και που εκπροσωπούνται ταυτόχρονα από το παλαιό και απορριπτέο κατεστημένο, δεν φαίνεται να συγκλίνουν και στις προοπτικές που έχουν ή που οραματίζονται για το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας. Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι στο επίπεδο αυτό οι απόψεις τους δίστανται ριζικά και στις απολήξεις τους χαρακτηρίζονται από αντιπαλότητα. Αν και προς το παρόν, η κύρια αντιπαράθεση είναι εκείνη μεταξύ των παλαιοκομματικών και των εκσυγχρονιστών της αστικής τάξης, εν τούτοις διαφαίνεται εν δυνάμει και μια αντιπαράθεση που προέρχεται από τις ιδέες του σοσιαλισμού, οι οποίες αρχίζουν να εμφανίζονται αμυδρά και αδύναμα και να επηρεάζουν ανθρώπους που έχουν την ανάλογη δεκτικότητα και την απαραίτητη κοινωνική ευαισθησία. Μέσα στο προωθημένο αυτό πλαίσιο, οι έννοιες της εξέλιξης και της προόδου κατέχουν καθοριστική θέση, αφού οποιοσδήποτε εκσυγχρονισμός ή πολύ περισσότερο θεμελιακή αλλαγή, εντάσσεται στο εύρος της πρώτης και ό,τιδήποτε μπορεί να καταγραφεί ως βελτίωση των όρων όλων των επιπέδων της ζωής υπόκειται στην έννοια του δευτέρου.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να αρχίσουμε την έκθεση και την ανάλυση των σχετικών αντιλήψεων του Χατζόπουλου και του Τσιριμώκου με μια ποιητική στροφή του πρώτου:

Τώρα που πεθαίνουν τα λουλούδια,
Τώρα που σωπαίνουν τα πουλιά,
'Ονειρο πικρό περνάς στο νου μου,
Πεθαμένη αγάπη μου παλιά.

Κ. Χατζόπουλος, Από τα "Τραγούδια της ερημιάς"

Η στροφή αυτή του Χατζόπουλου θα μπορούσε να ήταν ενδεικτική, έστω και πρωθύστερα, για τα αισθήματά που τον διακατείχαν, κάθε φορά που αναλογιζόταν την περασμένη κοινωνική και πολιτική του δραστηριότητα, αφ' ότου, από το 1914, εγκατέλειψε τη σοσιαλιστική του ενασχόληση. Νωρίτερα όμως, ήδη από το 1907, επιδόθηκε με ζήλο, συνέπεια και μαχητικότητα στη θεωρητική υποστήριξη των απόψεων της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, όπως τις είχε προσλάβει ο ίδιος, ζώντας στη χώρα αυτή, αρχής γενομένης από τη συζήτηση που "άναψε" με τη δημοσίευση της σύντομης μελέτης του Γεωργίου Σκληρού, που έφερε τον φιλόδοξο και πρωτότυπο τίτλο. Το κοινωνικόν μας ζήτημα¹.

Το μικρό αυτό σύγγραμμα στάθηκε η αιτία για έναν ζωντανό και εκτεταμένο διάλογο, στον οποίο ο Χατζόπουλος και Μ. Τσιριμώκος² πολέμησαν ως μαχητές της πρώτης γραμμής. Τα θέματα της έντονης αυτής διαμάχης ήταν κυρίως η διαφορετική ερμηνεία την οποία ο καθένας από τους δύο έδινε στο περιεχόμενο των εννοιών εξέλιξη και πρόοδος, έννοιες οι οποίες αποτελούσαν και το βασικό κριτήριο για τον έλεγχο της ποιοτικής ταυτότητας και των προοπτικών του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η κατάθεση γνώμων και επιχειρημάτων και η αντιπαλότητα των απόψεων, αφορούσαν κυρίως στη γραμμή πλεύσης που έπρεπε να χαραχθεί, ούτως ώστε η ελληνική κοινωνία να μπορέσει να βγει από το τέλμα και να μπει στο δρόμο της προόδου, η οποία όμως παραμένει μία αμφιλεγόμενη έννοια για τους δύο συζητητές. Αναπόσπαστο επί πλέον τμήμα του συγκεκριμένου διαλόγου, και συνακόλουθα της προτεινόμενης πορείας, είναι και ο καθορισμός των κοινωνικών δυνάμεων που θα μπορούσαν εκ των πραγμάτων να αναλάβουν την ευθύνη μιας εξελικτικής προοδευτικής πορείας της χώρας.

Βέβαια πρέπει να διευκρινίσουμε, εξ αρχής, ότι η συμμετοχή του Χατζόπουλου και του Τσιριμώκου στον ευρύτερο διάλογο, που είχε ως αφετηρία το παραπάνω έργο, κινείται εσωτερικά σε ένα δεύτερο επίπεδο, αφήνοντας την τυπική σύγκρουση του πρώτου επιπέδου στους Γ. Σκληρό και Ι. Δραγούμη³. Από την άποψη όμως της διάρκειας και της εμμονής στη διατύπωση των επιχειρημάτων, καθώς και του διατεθειμένου χρόνου και χώρου, η αντιπαράθεση Χατζόπουλου- Τσιριμώκου διαρκεί περισσότερο και έχει ευρύτερη συνέχεια⁴. Γι' αυτό πιστεύουμε ότι από την ανάλυση και την αξιολόγηση των επιχειρημάτων και κυρίως από τη διασάφηση των χρησιμοποιούμενων όρων θα διαφανεί η βαθύτερη έννοια της πολιτικής φιλοσοφίας, την οποία υποκρύπτουν οι δύο αντιλήψεις.

Ένα ακόμη λεπτό σημείο, που ελέγχει το κύρος του πολιτικο- φιλοσοφικού διαλόγου και χρίζει από την αρχή μιας διασάφησης, είναι και το γεγονός ότι και στα δύο προαναφερθέντα ζεύγη των συζητητών τα αυστηρά επιστημονικά κριτήρια και η επιστημονική δεοντολογία εντοπίζονται κατεξοχήν στους λεγόμενους σοσιαλιστές, ενώ οι εθνικιστές χρησιμοποιούν αδόκιμα επιστημονικούς όρους και μεταχειρίζονται επιστημονικές προτάσεις με τρόπο αοριστολογικό και χωρίς τη δέουσα τεκμηρίωση.

Επαναρχόμενοι στην ουσία του ζητήματος πρέπει να επανατονίσουμε ότι το

φλέγον ζήτημα πάνω στο οποίο αντιπαρατίθενται οι διαλεγόμενοι – με βάση πάντοτε το βιβλιαράκι του Σκληρού – είναι η γενική εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας και η ταύτιση ή η διαφοροποίηση της εξέλιξης αυτής από την έννοια της προόδου⁵. Παράμετροι στο ζήτημα αυτό, που οριοθετούν συμπληρωματικά το περιεχόμενό του, είναι η διαμόρφωση και η αντιπαλότητα των κοινωνικών τάξεων, και ιδιαίτερα της εργατικής, οι οικονομικές δομές, οι κοινωνικές συνθήκες, οι ιδέες και ο ρόλος των ατόμων.

Κατά τον Τσιριμώκο, οι όροι εξέλιξη και πρόοδος δεν ταυτίζονται απολύτως εννοιολογικά, αλλά έχουν ή μπορεί να έχουν, ως ένα βαθμό, διαφορετικό περιεχόμενο. Η δυναμική φορά της εξέλιξης οδηγεί στην πρόοδο, ενίοτε όμως οδηγεί και στην καταστροφή. Εξάλλου και μία άλλη, παράλληλη ποιοτικά με την υπάρχουσα, μορφή πολιτισμού, την οποία μπορεί να σχηματοποιήσει η εξέλιξη, δεν πρέπει ούτε μπορεί να αποκλείεται. Για να ενισχύσει μάλιστα την αντίληψή του αυτή αποφαίνεται emphaticά ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός απελευθέρωσε το άτομο, ενώ ο προτεινόμενος ως εξέλιξη κοινωνισμός το υποδουλώνει στο Σύνολο⁶. Πιστεύει ακόμη και αξιολογεί την ταύτιση εξέλιξης και προόδου, που επιχειρούν οι σοσιαλιστές, ότι γίνεται με τρόπο ταχυδακτυλουργικό, που δεν πείθει, ενώ ο ίδιος δηλώνει ότι αποδέχεται και κινείται στο πνεύμα της ηρακλείτειας ρήσης ότι τα πάντα ρει, αλλά με την επιφύλαξη και τη διευκρίνιση ότι όλα αλλάζουν και προς το καλύτερο και προς το χειρότερο⁷.

Η επιχειρηματολογία του Τσιριμώκου επεκτείνεται και στην αποτίμηση της Κοινωνιολογίας ως νέας επιστήμης, στην οποία δεν αποδίδει ξεκάθαρες επιστημολογικές αρχές και εντελώς συγκεκριμένο αντικείμενο, αλλά τη θεωρεί μάλλον ως αμφιλεγόμενη επιστήμη που η εγκυρότητα των πορισμάτων της χρειάζεται την τεκμηρίωση του χρόνου, κινούμενος, ως ένα βαθμό, σε μια τέτοια αξιολόγηση και από ιδεολογικά κριτήρια, θεωρώντας την ύποπτη για στήριξη των θέσεων των αντιπάλων του. Ακολουθώντας το νήμα της προηγούμενης σκέψης του, υποστηρίζει ότι η κοινωνιολογία εξηγεί την αλληλουχία των γεγονότων, μέσα από τα οποία μπορούμε να προβλέψουμε την πορεία της κοινωνίας, αλλά όχι μόνο προς τα μπρος αλλά και προς τα πίσω. Διευκρινίζοντας περαιτέρω το ίδιο ζήτημα, επιμένει ότι, κατά την άποψή του, η κοινωνιολογία παραδέχεται την πάλη των τάξεων ως όργανο της μοιραίας εξέλιξης, άλλοτε προοδευτικό και άλλοτε καταστροφικό⁸. Σύμφωνα με τη γνώμη του, η κοινωνιολογία είναι δύσκολο να βρει όμοιες συνθήκες, έτσι ώστε να πει ότι βρέθηκε μπροστά στα ίδια αίτια. Επομένως η “διαπίστωση” αυτή οδηγεί αβίαστα στο συμπέρασμα ότι δεν θα επιτύχει ποτέ να θεμελιώσει νόμους που να αποκαλύπτουν την αλήθεια⁹. Αντίθετα από τον δικό του επιστημονικοφανή αφορισμό, κρίνει, στο σημείο αυτό, τον αντίπαλο λόγο του Χατζόπουλου και του Σκληρού ως γενικευμένη επιστημονική υπόθεση για την εξέλιξη της κοινωνίας που επιχειρεί να βεβαιώσει ότι εξέλιξη και πρόοδος είναι το ίδιο πράγμα, ενώ ο ίδιος, όπως εξήγησε και παραπάνω, διατείνεται ότι η πρώτη μπορεί και να μην απολήγει πάντοτε στην πρόοδο¹⁰. Στη συγκεκριμένη

όραση φαίνεται και αντανακλάται η διαφορετικότητα με την οποία ερμήνευσαν ιστορικά, και ερμηνεύεται στην περίπτωση μας η έννοια της αιτιότητας. Βέβαια η εξέλιξη, ως χώρος που περιέχει τα αίτια και τα προβλέψιμα φαινόμενα που τα ακολουθούν, δεν απορρίπτεται από τον Τσιριμώκο. Όμως πιστεύει ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για ίδια αίτια της εξέλιξης, απορρίπτοντας έτσι εμμέσως την ύπαρξη των ιστορικών νόμων, χωρίς βέβαια να αντιλαμβάνεται απόψεις οι οποίες αξιολογούν τις δυνάμεις αυτές ως μη τελεολογικές, ως δυνάμεις δηλαδή που δεν αποβλέπουν σε μία συγκεκριμένη σκοπιμότητα.

Διαμετρικά αντίθετος από τον Τσιριμώκο, ο Χατζόπουλος, υποστηρίζει με βεβαιότητα ότι η ταύτιση εξέλιξης και προόδου είναι αυτονόστη και προς επίρρωση της θέσης του φέρνει ως παράδειγμα το γλωσσικό ζήτημα. Η εξέλιξη της γλώσσας οδήγησε στη σημερινή της μορφή και είναι προοδευτικό τώρα να χρησιμοποιούμε τη ζωντανή γλώσσα που υπάρχει και τη μεταχειρίζεται ο ελληνικός λαός¹¹. Η αντίληψη για τη σύγκλιση εξέλιξης και προόδου επιβεβαιώνεται από την ίδια τη ζωή, που δεν είναι παρά κίνηση, την οποία δεν μπορεί να ανακόψει κανείς, και ότι η κίνηση αυτή διαμορφώνει ένα σύνολο χαρακτηριστικών και αναγκών που απαιτούν νέα εσωτερική αναδιάταξη των οργανισμών και νέα εξωτερική σχέση με τον περιρρέοντα χώρο. Η αντιστοίχιση λοιπόν της κίνησης αυτής με την εκάστοτε πραγματικότητα, που δεν είναι παρά οι συγκροτημένες μορφές που λαμβάνει η εξέλιξη¹² της ζωής και η βίωσή της ως ανάδραση με την επαρκή κατανόηση και την ικανοποίηση των νέων δεδομένων, είναι ασφαλώς πρόοδος. Το θαύμα, επομένως, το τελεί μόνον η εξέλιξη¹³. Αυτό το θαύμα λοιπόν, η πρόοδος, γεννά διαρκώς νέες ανάγκες και συνεπώς ο προοδευτικός άνθρωπος πρέπει να φροντίζει για τη διαρκή ικανοποίησή τους. Στο σημείο αυτό είναι αξιοσημείωτο και γι' αυτό πρέπει να τονισθεί αρκούντως, ότι ο Χατζόπουλος, ξεφεύγοντας ολότελα από την ανάγκη προβολής της ιδεολογίας του και απορρίπτοντας τη φτηνή προπαγάνδισή των ιδεών του, αποδέχεται και τονίζει ότι η έννοια της προόδου είναι ολότελα υποκειμενική, μέσα στη συγκρουσιακή και συγκρουόμενη κοινωνία, και αντικειμενική είναι μόνον η εξέλιξη¹⁴. Το ζήτημα της Κοινωνιολογίας, ως νέας επιστήμης που εμπλέκεται στο θέμα αυτό και η οποία υπεισέρχεται, δια της μεταγραφής, και στον ελληνικό χώρο, φαίνεται να είναι από τα πλέον ενδιαφέροντα και αμφιλεγόμενα ζητήματα στους Έλληνες διανοούμενους της εποχής. Κατά τον Χατζόπουλο, ο κοινωνιολόγος δεν λειτουργεί ως φυσιοδίφης, αλλά χρησιμοποιεί τις μεθόδους των φυσικών επιστημών και βέβαια δεν φτάνει στην εγκυρότητα και την αποκλειστικότητα των συμπερασμάτων εκείνων, αλλά φτάνει οπωσδήποτε σε συμπεράσματα πιο έγκυρα εκείνων της υποκειμενικής κοινωνιολογίας, εννοώντας προφανώς με τον τελευταίο όρο τη μεταφυσική εκείνη έρευνα που δεν στηρίζεται στον αντικειμενικό έλεγχο όλων των παραγόντων της κοινωνικής ζωής. Η παρατηρούμενη πάντως επιφυλακτικότητα ως προς τα συμπεράσματα αυτά οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη λειτουργία του ερευνητή, που ως ανθρώπινο ον κατέχεται από προσωπικούς πόθους, έχει ανάλογη ψυχολογία κ.λπ. 'Όσο, επομένως, πιο απροκατάληπτα λειτουργεί τόσο

εγκυρότερα είναι και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει, όντας, πράγματι, υποχρεωμένος να χειρίζεται υλικό που ανήκει και στον εσωτερικό και στον εξωτερικό χώρο. Στο πρώτο πεδίο θα μπορούσαν να καταταχθούν εσωτερικές ανάγκες, τάση για κοινή εξέλιξη της ανθρωπίνης φύσης, και στο άλλο οι παντοειδείς εξωτερικές συνθήκες. Στις τελευταίες μπορούν να ενταχθούν και οι τοπικές ιδιαιτερότητες, οι οποίες όμως δεν αλλοιώνουν το γενικό σχήμα της εξέλιξης που ξετυλίγεται παντού με τον ίδιο τρόπο, αλλά μπορούν μόνο να αλλάξουν τη χροιά και το χαρακτήρα της¹⁵. Τελικά ο Χατζόπουλος απολήγει στην προβολή της εξελικτικής διαδικασίας με βάση τις υλικές συνθήκες, σύμφωνα με το σχήμα του Μάρξ, τον οποίο και μνημονεύει¹⁶. Βλέπει όμως την εξέλιξη βαθμιαία και όχι αλματωδώς, ως αγώνα δηλαδή της γενικής προόδου, τον οποίο και αποδίδει αποκλειστικά στους σοσιαλιστές¹⁷. Ο αγώνας όμως αυτός που διεξάγεται μέσα στις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες, δεν φαίνεται να εντάσσεται στο πλαίσιο ενός κοινωνικού δαρβινισμού, με την έννοια που δίνουμε στον όρο που περιλαμβάνει τις μεταλλαγές – ακόμη και της κληρονομικότητας – προς την επιθυμητή κατεύθυνση. Δεν μπορούμε βέβαια να αποκλείσουμε ή μάλλον πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη ότι ο Χατζόπουλος, ακολουθώντας τις απόψεις του Σκληρού, πρέπει εμμέσως στον τομέα της εξέλιξης να αποδέχεται και τις συναφείς αντιλήψεις του Haeckel¹⁸ για τη φυλογένεση, τον κύριο δηλαδή κορμό της εξέλιξης, ή ακόμη και του Darwin¹⁹ για τη διαμόρφωση των ειδών, μέσα από μία εκτεταμένη γενεαλογία. Η ολοκλήρωση των επιχειρημάτων στο επίπεδο της εξέλιξης και της προόδου, δεν έπεισαν το Χατζόπουλο για τη δυνατότητα επιστημονικής αντίκρουσης από την πλευρά του Τσιριμώκου, γι' αυτό και του θέτει συμπληρωματικά τα ακόλουθα ακόμη ερωτήματα: πώς εννοεί την εξέλιξη της κοινωνίας, ποιοί παράγοντες την προσδιορίζουν, πού έχει τη βάση της η κοινωνική πάλη, ποιός είναι ο ρόλος της ελεύθερης βούλησης κ.λπ.²⁰ Τα ερωτήματα αυτά δημιουργούν ένα δεύτερο επίπεδο συζήτησης, που δεν είναι πάντοτε χρονολογικά ιεραρχημένο, αλλά συνδιαμορφώνεται με βάση τη συλλεκτική μέθοδο της κατάταξης των προβλημάτων, σύμφωνα με το προτεινόμενο σχήμα.

Τα εν λόγω ερωτήματα δεν αρύονται βέβαια αόριστα από το βιβλίο του Σκληρού, αλλά έχουν σαφείς αναφορές σε ορισμένα σημεία του περιεχομένου του. Το κυριότερο ζήτημα εδώ είναι ο καθορισμός του υποκειμένου της εξέλιξης. Βέβαια ο Χατζόπουλος σε ορισμένα σημεία μιλάει για επανάσταση²¹ την ταυτίζει όμως με τη ριζική αλλαγή, και δεν αφήνει αιχμές για βίαιη ανατροπή. Ο διάλογος στο προκείμενο θέμα αρχίζει από τον έλεγχο της θέσης του Σκληρού²² ότι ο προοδευτικός κόσμος, οι φοιτητές, τα ριζοσπαστικά στοιχεία και οι δημοτικιστές αποτελούν εν δυνάμει τις συνιστώσες εκείνες οι οποίες με την αφύπνιση των εργατών θα αποτελέσουν τη μεγάλη μάζα της αλλαγής και της προόδου της κοινωνίας. Ο Τσιριμώκος αντικρούει τη θέση αυτή, υποστηρίζοντας ότι οι δυνάμεις αυτές είτε λείπουν είτε δεν είναι προσανατολισμένες προς μία τέτοια κατεύθυνση και επιμένει πως η μόνη ριζοσπαστική ιδέα είναι η ιδέα της εθνικής γλώσσας και φορείς της οι δημοτικιστές²³. Θέτει όμως και σ' αυτούς περιορισμούς, προτεί-

νοντας ότι αν επρόκειτο να φέρουν μόνο τη γλωσσική πρόοδο ανατρέποντας το κράτος, θα προτιμούσε να μείνει το κράτος ως έχει, ακόμη και με το υπάρχον “ελλεινικό γλωσσικό καθεστώς”²⁴.

Αλλά ποιο είναι το κράτος αυτό; Ο Τσιριμώκος δεν το εννοεί μόνον ως την υπάρχουσα εξουσία, αλλά και ως επικράτεια μέσα στην οποία αναπτύσσεται μία συγκεκριμένη οικονομική διαδικασία. Βέβαια ούτε ο Χατζόπουλος ούτε ο Τσιριμώκος έχουν οποιαδήποτε πρακτική εμπειρία των όσων υποστηρίζουν ή αντικρούουν. Πάντως ο δεύτερος αντιλαμβάνεται ότι μία ριζική ανατροπή των πραγμάτων θα σήμαινε διάλυση προς το παρόν του κοινωνικού ιστού και αναδιοργάνωση, στη συνέχεια, σε εντελώς διαφορετικές βάσεις, ενώ ο δεύτερος προσπαθεί να τον ηρεμήσει και να καθησυχάσει τους φόβους του, διευκρινίζοντας ότι η πτώση της αστικής κυριαρχίας δεν σημαίνει και διάλυση του κράτους²⁵.

Η οποιαδήποτε βέβαια αλλαγή απαιτεί την ωρίμανση των συνθηκών, την οποία φαίνεται να αποδέχονται και οι δύο συζητητές. Ο Τσιριμώκος όμως αποφαίνεται ότι στην Ελλάδα ο πρώτος παράγοντας της οικονομίας πρέπει να είναι η γεωργία και η κτηνοτροφία, γιατί προς το παρόν η βιομηχανία, που θα δημιουργήσει τους εργάτες, λείπει, ενώ για την ανάπτυξη της απαιτείται μία διαδικασία μετακίνησης των αγροτικών πληθυσμών προς τις πόλεις²⁶. Αντίθετα ο Χατζόπουλος υποστηρίζει ότι βιομηχανία υπάρχει και αυτό το δείχνουν τα εργατικά ξεσπάσματα. Εξάλλου, κατά την εκτίμησή του, βρισκόμαστε σε μία διαδικασία κατά την οποία το κεφάλαιο τραβά τους αγρότες από τα χωράφια (μετανάστευση) και από την άλλη πλευρά υπάρχει πάντα και το εμπόριο²⁷. Πάντως η παραπάνω απόφαση του Τσιριμώκου που δεν φαίνεται να στηρίζεται σε συγκεκριμένα στατιστικά στοιχεία, όπως ασφαλώς και οι αντίστοιχες θέσεις του Χατζόπουλου, τον οδηγούν στην πρόταση ότι η έλλειψη κεφαλαίων και η ανυπαρξία βιομηχανίας δεν συνιστούν λόγο έναρξης της πάλης των τάξεων, που θα είναι καταστροφική²⁸. Βέβαια στο σημείο αυτό αντιφάσκει, διότι σύμφωνα με τη θεωρία (μαρξική ή μαρξιστικοφανή) που υποστηρίζει ο Χατζόπουλος, η έλλειψη της βιομηχανίας σημαίνει και απουσία εργατών. Άρα δεν υπάρχουν ούτε οι απαραίτητες τάξεις, που σύμφωνα με το σχήμα του Σκληρού, πρέπει να αρχίσουν τη μεταξύ τους αντιπαράθεση.

Το ζήτημα της πάλης των τάξεων φαίνεται ότι καλύπτει ένα πολύ μεγάλο μέρος της συζήτησης των δύο διανοουμένων, γιατί σ' αυτό εντοπίζονται και οι μεγαλύτερες διαφωνίες. Για τον Τσιριμώκο, η εξέλιξη της κοινωνίας γίνεται πιθανόν και με την πάλη των τάξεων, έχει όμως και άλλους ισχυρούς παράγοντες²⁹, ενώ για τον Χατζόπουλο η πάλη των τάξεων είναι το καθοριστικό μέσο της κοινωνικής εξέλιξης³⁰. Ο παράγοντας αυτός ισχύει, κατά την άποψή του, και για τη χώρα μας, επειδή αυτή δεν είναι αποκομμένη από τον υπόλοιπο κόσμο, υπαγόμενη σε ιδιαίτερους νόμους κοινωνικής εξέλιξης, αλλά ακολουθεί το φυσικό δρόμο της εξέλιξης, όπως και κάθε άλλη χώρα, όταν βέβαια άλλοι, γεωλογι-

κοί κυρίως παράγοντες δεν τον αποκλείουν³¹. Κατά τον Τσιριμώκο όμως, η άποψη των σοσιαλιστών ότι δεν πρέπει να αμβιβάλλουμε για την πάλη των τάξεων και ότι ως όργανο της εξέλιξης πρέπει να τη δεχτούμε ως μοιραία ανάγκη, χαρακτηρίζεται ως μη επιστημονική και λογική, μένοντας στην ουσία ένας απλός ισχυρισμός³². Εξάλλου η πάλη των τάξεων, συνειδητή ή ασύνειδη, παραμένει προοδευτική μόνον όταν είναι ανάλογη της ηλικίας της κοινωνίας και αναγκαίο συμπλήρωμα της συντηρητικής δύναμής της. Μόνον τότε έχει θετική σημασία³³.

Τελικά ο Τσιριμώκος ολοκληρώνει την έκθεση των απόψεων του στο ζήτημα αυτό με την κωδικοποίηση και την αναγωγή των θεωρητικών του παρατηρήσεων ως εξής: όχι γενίκευση της αλήθειας σε κάθε σύστημα και σε κάθε θεωρία· η ζωή έχει άπειρη ποικιλία που δεν μπορεί να κλεισθεί σε ένα σύστημα που το δημιουργεί το ανθρώπινο μυαλό³⁴ απαιτείται προοδευτικό κόμμα που να αγκαλιάζει το λαό, τον οποίο δεν οριοθετεί, απέναντι στο απορριπτό σοσιαλιστικό σύστημα³⁵ τα κράτη πρέπει να τα κυβερνούν οι ολίγοι, οι άριστοι· όσες φορές νίκησαν οι κάτω, τα κράτη γκρεμίστηκαν στην καταστροφή³⁶ η συντηρητικότητα, όταν επιβάλλεται από την πραγματικότητα, είναι ορθή, ενώ η προοδευτικότητα απορριπτέα, όταν ισοδυναμεί με άρνηση κάθε πραγματικότητας· συντηρητικότητα τέλος είναι να υπάρχει πατρίδα και κράτος³⁷. Θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε εδώ, ερμηνεύοντας τα προτεινόμενα, ότι ο Τσιριμώκος ως εκφραστής των απόψεων αυτών φαίνεται ότι στον τομέα της μορφολογίας της κοινωνίας κ.λπ. προσπαθεί και λειτουργεί, ίσως και χωρίς να το γνωρίζει, στα πλαίσια των παραδόσεων της κλασικής φιλοσοφίας.

Ο Χατζόπουλος από την άλλη πλευρά, που κινείται στον αντίποδα μιας τέτοιας φιλοσοφικής θεώρησης, αρχίζει την αντίκρουση των συγκεκριμένων απόψεων από το τελευταίο σημείο. Οι σοσιαλιστές δεν μιλάνε για διάλυση του κράτους³⁸ αλλά απλώς υποστηρίζουν την πάλη των τάξεων, η οποία θα μας απαλλάξει από τα δεινά και θα δώσει οριστικό τέρμα στο αλληλοφάγωμα για τα ξένα συμφέροντα³⁹. Απαντά στην πρόκληση της υπεροχής των ολίγων επί των πολλών λέγοντας ότι αυτή είναι οικονομική⁴⁰, ενώ χρεώνει στον Τσιριμώκο την αδυναμία να εξηγήσει τη λειτουργία των ολίγων, όπως τη διατυπώνει στην πρότασή του ότι {το κράτος είναι οργανισμός των λίγων επί των πολλών}, και επίσης να ερμηνεύσει με πειστικό τρόπο το είδος του κρατικού οργανισμού και την ουσία της αποτιμώμενης υπεροχής⁴¹. Προχωρώντας βαθύτερα ακόμη, δίνει σε γενικές γραμμές την υλιστική αντίληψη της ιστορίας για τις ανάγκες, τα συμφέροντα, την εξέλιξη των κοινωνιών, φέρνοντας παραδείγματα και από την Ελλάδα⁴². Γενικά χαρακτηρίζει τον Τσιριμώκο ως άνθρωπο χωρίς μεθοδολογικό και επιστημονικό τρόπο σκέψης⁴³, ο οποίος δεν μπόρεσε να δώσει απάντηση και σε ένα καιρίο ακόμη ερώτημα, όπως εκείνο για τη σχέση της ελευθερίας του ατόμου με την εξέλιξη της κοινωνίας⁴⁴.

Η αντιπαράθεση των δύο ανδρών στα θεωρητικά ζητήματα οδήγησε σε διάσταση και την κοινή συμμετοχή τους στο χώρο των δημοτικιστών. Κατά τον

Τσιριμώκο, υπάρχει τεράστια διαφορά ανάμεσα σε έναν σοσιαλιστή και σε έναν δημοτικιστή⁴⁵, διαφορά την οποία αποδέχεται και ο Χατζόπουλος, αλλά το ζήτημα για τον τελευταίο είναι ότι η δημοτική θα επιβληθεί οριστικά με τη νίκη των λαϊκών τάξεων⁴⁶. Πάντως αποτιμά τις δύο έννοιες, ζωντανή γλώσσα και λαός, ως ξεχωριστές, οι οποίες όμως συμπύπτει να υποστηρίζονται από τα άτομα εκείνα που πολεμούν καθεστώτα, αντίπαλα της προόδου⁴⁷. Από την άλλη πλευρά όμως ο διαχωρισμός αυτός οδηγεί και στην ουτοπία, γιατί είναι ανεδαφικός ο δημοτικιστής που ζητεί τη νίκη μέσα σε μια τάξη που δεν έχει συμφέρον από την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας, όπως ακριβώς ανεδαφικός είναι και ο σοσιαλιστής που πολεμάει για την επικράτηση της ιδέας του μέσα από την καθαρεύουσα⁴⁸. Σ' αυτό όμως ο Τσιριμώκος αντιτείνει ότι ο ίδιος ενδιαφέρεται για τη δημοτική στο βαθμό που αυτή βοηθεί το κράτος και ως επιχείρημα της μη ταύτισης δημοτικιστών και σοσιαλιστών φέρνει τη χρήση της καθαρεύουσας από τους σοσιαλιστές της Κοινωνιολογικής εταιρείας⁴⁹. Ως κατακλείδα της αντιπαράθεσης των σχετικών απόψεων των δύο ανδρών θα μπορούσε να τεθεί η προσπάθεια του Τσιριμώκου να παρουσιάσει τον εαυτό του και τον Χατζόπουλο ως άτομα που προβάλλουν ξένες απόψεις, αντλημένες από τα διαβάσματά τους, οι οποίες όμως στην περίπτωση του ταιριάζουν με το φυσικό του, ενώ στον Χατζόπουλο είναι ξένες. Και επειδή, όπως προκύπτει, θέλει να είναι ένας από τους προστάτες των πατριών, φτάνει στο σημείο και αυτός και ο ίδιος ο Δραγούμης να απειλήσουν το Χατζόπουλο με τον εισαγγελέα⁵⁰, λόγω των αιρετικών, γι' αυτούς, απόψεών του. Οπτική η οποία δείχνει ποια δεινά περιέμεναν στο μέλλον τους εκφραστές άλλων ριζικών κοινωνικών αντιλήψεων, οι οποίοι θα επέμεναν με μεγαλύτερη συνέπεια στην υλοποίησή τους.

Από την προηγηθείσα ανάλυση και ερμηνεία των σχετικών με τις έννοιες της εξέλιξης και της προόδου κοινωνικών αντιλήψεων του Χατζόπουλου και του Τσιριμώκου, δύο από τα εξαγόμενα συμπεράσματα νομίζουμε ότι θα ενδιέφεραν περισσότερο. Πρώτον ότι δεν μπορούμε να διαχωρίζουμε τις έννοιες αυτές και να τις αξιολογούμε κατά το δοκούν, ιδιαίτερα την έννοια της εξέλιξης, αφού προοδευτικό είναι αυτό που κάθε φορά εξυπηρετεί καλύτερα τον άνθρωπο και ισορροπεί με τις αλλαγές που έφερε η εξέλιξη. Εξέλιξη και πρόοδος, αν δεν ταυτίζονται, τουλάχιστον βαίνουν παράλληλα. Και δεύτερον ότι η επιστημονική ανάλυση του Χατζόπουλου που στηρίζεται, όπως διαφαίνεται, στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας, χαρακτηρίζεται πράγματι από επιστημονικότητα με την κυριολεξία του όρου. Αντίθετα οι θέσεις του Τσιριμώκου υπερασπίζονται μια αόριστη εθνική ζωή που μπορεί να προωθηθεί μόνο με την καθιέρωση ως επίσημης της εθνικής (δημοτικής) γλώσσας και απορρίπτονται κάθε συμμετοχή του κοινωνικού υποκειμένου, αφήνοντας την εξουσία και τη λύση των κοινωνικών προβλημάτων στους απαράδεκτα ολίγους. Η πορεία και η λειτουργία των κοινωνιών, και της ελληνικής, έκτοτε, δικαιώνει την οπτική του πρώτου και διαψεύδει την όραση του δεύτερου.

Σημειώσεις

1. Εκδόθηκε το 1907 στην Αθήνα από τις εκδόσεις Κωνσταντινίδη.
2. Οι συζητητές χρησιμοποιούν ψευδώνυμα: Πέτρος Βασιλικός ο Χατζόπουλος και Στέφανος Ραμάς ο Τσιριμώκος. -Βιογραφικά στοιχεία για τη σοσιαλιστική παράμετρο του Χατζόπουλου βλ. στον Γ. Κορδάτο, "Ο σοσιαλιστής", π. *Νέα Εστία*, τχ. 332, (15 Οκτ. 1940), σσ. 1283-1284, Ρ. Γκόλφη, "Ο Χατζόπουλος και ο Νουμάς", στο ίδιο, σ. 1295 και Στ. Σπεράντζα, "Ο ποιητής με τα αγνά ιδανικά", π. *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 102 (1 Μαΐου 1952), σ. 552. -Παράλληλα ο Σπ. Μελάς προσπαθεί να τον εξαγνίσει από το σοσιαλιστικό αμάρτημά του (Βλ. "Κωνσταντίνος Χατζόπουλος Β' ο κοινωνικός επαναστάτης", σσ. 633-634), θυμίζοντας ταυτόχρονα και τη δική του πρόσκαιρη σοσιαλιστική θητεία (βλ. γι' αυτό και Π. Νούτσος, *Η ελληνική σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, Γνώση, τ. Β', Αθήνα 1991, σσ. 27 και 108). Γενικότερα στοιχεία για τον θεωρητικό Χατζόπουλο βλ. στη Ρ. Σταυρ. - Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα 1976, σσ. λε' - λη' και στο Γρ. Καραφύλλη, *Το πρόβλημα των ιστορικών παραγόντων στην ελληνική σοσιαλιστική σκέψη κατά την περίοδο 1885-1919* (διδ. διατριβή), Ιωάννινα 1989, σσ. 66-68. Για τον Τσιριμώκο πάλι στη Ρ. Σταυριδίδη-Πατρικίου, ό.π., σσ. λα' - λβ'.
3. Αυτό το τονίζει ο ίδιος ο Χατζόπουλος λέγοντας επί λέξει: "Ο κ. Ίδας δεν καταδέχθηκε να συζητήσει μαζί μου σοβαρά κι αν ο Σκληρός είχε καιρό να του απαντήσει ο ίδιος, εγώ ούτε θα τούριχνα τους πόντους που τούριξα" ("Πενήντα ανέκδοτα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου προς τον σοσιαλιστή Ν. Γιαννιό και τη γυναίκα του Αθηνά Γαϊτάνου Γιαννισί", π. *Νέα Εστία*, 62 (1957), σ. 1336. - Πάντως σε κάποια στιγμή ο Σκληρός αναλαμβάνει αυτοπροσώπως τον αγώνα κατά των επικριτών του (βλ. σχετ. τα άρθρα του "Στους Δημοτικιστάς", ο Νουμάς, φ. 268 (4 Νοε 1907), σσ. 1-4 και "Το Κοινωνικό μας ζήτημα, οι 'σοσιαλιστάδες στους 'νατσιοναλίστες', *Ο Νουμάς*, φ. 291 (13 Απρ 1908), σσ. 1-3, φ.292 (20 Απρ 1908), σσ. 1-3 και φ. 293 (27 Απρ. 1908), σσ. 2-4 στα οποία απαντάει ο Δραγούμης με τα άρθρα του "Το έθνος οι τάξεις, ο ένας", *ο Νουμάς*, φ. 271 (25 Νοε 1907, σσ. 3-6 και "Κοινωνισμός και Κοινωνιολογία", *Ο Νουμάς*, φ. 295 (11 Μάη 1908), σσ. 1-4. Λίγο αργότερα όμως ο Χατζόπουλος γράφει ότι "Η τελευταία φάση του [Σκληρού] όταν ήταν εδώ, δεν ήταν σοσιαλιστική". (Βλ. *Νέα Εστία*, τχ. 63 (1958), σ. 30. -Τις γενικές αντιλήψεις του Χατζόπουλου, σε σχέση πάντοτε με τον Σκληρό αναλύει και η Ρ. Σταυρ. Πατρικ. στο έργο της *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο, σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σσ. 45-50.
4. Περίληψη των απόψεων του Χατζόπουλου και ευρύτερη καταγραφή των αντιλήψεων, του Τσιριμώκου κάνει η Ρ. Σταυρ. Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σσ. νε'-νο'και νγ'-νε' αντίστοιχα.
5. Στο ίδιο ζήτημα πάντως αναφέρεται και ο Σκληρός στο άρθρο του "Διαλεκτικός υλισμός", *ο Νουμάς*, φ. 280 (27 Γενάρη 1908) σσ. 2-8. -Για τις έννοιες αυτές βλ. και Γρ. Καραφύλλης ό.π., σσ. 188-190.
6. "Οι Δημοτικισταί και το 'Κοινωνικό μας ζήτημα', *Ο Νουμάς*, φ. 263 (30 Σεπτέμβρη 1907) σ. 5.
7. Μ. Τσιριμώκος, "Στους σοσιαλδημοκράτες", *Ο Νουμάς* φ. 273 (9 Δεκ. 1907)σ. 3.

8. Ν. Τσιριμώκος, “Στους σοσιαλδημοκράτες”, στο ίδιο, σσ. 3-4. - Για την Κοινωνιολογία αποφαίνεται και ο Δράγουλης στο επώνυμο άρθρο (βλ. ό.π.).
9. Μ. Τσιριμώκος, “Στις κόκκινες φυλλάδες τα σκούρα κιτάπια”, *Ο Νουμάς*, φ. 284 (24 Φεβρ. 1908) σ. 6.
10. Στο ίδιο, σ. 5.
11. Κ. Χατζόπουλος, “Το κοινωνικό μας ζήτημα”, *Ο Νουμάς*, φ. 267 (28 Οκτ. 1907), σ.1.
12. Στο ίδιο, σ. 2.
13. Στο ίδιο, σ. 4.
14. Κ. Χατζόπουλος, “Στους σοσιαλιστοφάγους”, *Ο Νουμάς* φ. 281 (3 Φεβρ. 1908) σ. 8.
15. Κ. Χατζόπουλος, “Στην ουσία”, *Ο Νουμάς*, φ. 289 (30 Μαρτ. 1908) σ. 4.
16. Στο ίδιο, σ. 5. -Για τις εκτιμήσεις του Χατζόπουλου για το ρεβιζιονισμό και τη μαρξιστική ορθοδοξία πρβλ. και Π. Νούτσος, “Δημοτικισμός και κοινωνική μεταρρύθμιση”, π. *Τα ιστορικά*, τ. 6, τχ. 10, σσ. 196-197.
17. Κ. Χατζόπουλος, “Συνέχεια δίχως τέλος”, *Ο Νουμάς*, φ. 351 (5 Ιουλ. 1909), σ. 3.
18. E. Haeckel, *Der Kampf um den Entwicklungsgedanken*, Berlin 1905, και αγγλικά *Last Words on Evolution*, London 1906.
19. C. R. Darwin, *On the Origin of Species*, London 1859.
20. Κ. Χατζόπουλος, “Στους σοσιαλιστοφάγους”, *Ο Νουμάς*, φ. 282 (10 Φεβρ. 1908) σ. 7.
21. Κ. Χατζόπουλος, “Το κοινωνικό μας ζήτημα”, ό.π., σ. 1. Υποστηρίζει τη μαρξική θέση ότι η επανάσταση είναι νόμος φυσικός και ότι οι κοινωνικές μορφές είναι υποκειμένα σε διαρκή μεταβολή. Διευκρινίζει όμως ότι όταν λέει επανάσταση εννοεί την ειρηνική της μορφή. (“Όταν λέω επανάσταση, δεν εννοώ να πάρη ο λάος τα όπλα στα χέρια. Μεταχειρίζομαι τη λέξη με τη νεώτερη κοινωνική της σημασία” (*Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 38, σημ. 1)..
22. Το κοινωνικόν μας ζήτημα, βλ. Γ. Σκληρού, ‘Εργα, Επικαιρότητα, Αθήνα 1977, σσ. 129-132.
23. Μ. Τσιριμώκος, “Οι δημοτικιστάι και το Κοινωνικό μας ζήτημα”, ό.π., σ. 4.
24. Στο ίδιο. σ. 5.
25. Κ. Χατζόπουλος, “Τα παλιά της σχωρεμένης”, *Ο Νουμάς*, φ. 349 (21 Ιουν. 1909) σσ. 2-3.
26. Μ. Τσιριμώκος, “Οι Δημοτικιστάι και το Κοινωνικό μας ζήτημα”, ό.π., σσ. 4-5.
27. Κ. Χατζόπουλος, “Το κοινωνικό μας ζήτημα”, ό.π., σ. 3.
28. Μ. Τσιριμώκος, “Στους σοσιαλδημοκράτες”, ό.π., σ. 5.
29. Μ. Τσιριμώκος, “Οι δημοτικιστάι και το Κοινωνικό μας ζήτημα”, ό.π., σ. 5.
30. Κ. Χατζόπουλος, “Το κοινωνικό μας ζήτημα”, ό.π., σ.1. -Βλ. σχετ. και Γρ. Καραφύλλης, ό.π., σσ 255-262.
31. Κ. Χατζόπουλος, ό.π., σ.1.
32. Μ. Τσιριμώκος, “Στους σοσιαλδημοκράτες”, ό.π., σ. 4.
33. Στο ίδιο, σσ. 4-5.

34. Μ. Τσιριμώκος, “Τέλος χωρίς συνέχεια”, *Ο Νουμάς*, φ. 343 (10 Μαΐου 1909), σ. 1.
35. Στο ίδιο, σ. 2.
36. Μ. Τσιριμώκος, “Στους σοσιαλδημοκράτες”, σ. 4.
37. Μ. Τσιριμώκος, “Τέλος χωρίς συνέχεια”, ό.π., σσ. 1-2.
38. Κ. Χατζόπουλος, “Συνέχεια δίχως τέλος”, ό.π., σ.3.
39. Κ. Χατζόπουλος, “Το κοινωνικό μας ζήτημα”, ό.π., σ.3.
40. Κ. Χατζόπουλος, “Στους σοσιαλιστοφάγους”, ό.π., φ. 282, σ.6.
41. Στο ίδιο, *Ο Νουμάς*, φ. 281 σ. 7.
42. Ο.π., φ. 281, σ.σ. 7-8 και φ. 282, σ. 6. -Αναφορά και αποτίμηση των απόψεων του Χατζόπουλου κάνει και η Ρ. Σταυρίδου- Πατρικίου, ό.π., σσ. νε'-νοτ' και ξα'. -Για την εξέλιξη της θεωρητικής και πρακτικής σοσιαλιστικής εκτίμησης του Χατζόπουλου βλ. σχετ. και Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, Γνώση, τ.Β', σσ. 58-64.
43. Κ. Χατζόπουλος, “Συνέχεια δίχως τέλος”, *Ο Νουμάς*, φ. 350 (28 Ιουν. 1909), σ. 1.
44. Κ. Χατζόπουλος, “Στην ουσία”, ό.π., σ. 4.
45. Μ. Τσιριμώκος, “Στους σοσιαλδημοκράτες, ό.π., σ. 3.
46. Κ. Χατζόπουλος, “Σοσιαλισμός και γλώσσα”, *Ο Νουμάς*, φ. 339 (12 Απρ. 1909) σ.1. -Πρβλ. Π. Νούτσος, ό.π., σσ. 36-37.
47. Την ταύτιση ως ένα βαθμό δημοτικιστών και σοσιαλιστών και την ενότητα “νασιοναλιστών” και “σοσιαλιστών” με βάση τη δημοτική γλώσσα που θα δώσει έναν “Ρωμαϊκό σοσιαλισμό” επιχειρεί και ο Δ. Ταγκόπουλος σε άρθρο του στον Εργάτη του Βόλου (φ. 6, 26 Γενάρη 1908), το οποίο αναδημοσιεύει ο *Νουμάς* (φ. 285, 2 Μαρτ. 1908), σσ. 6-7, (βλ. Στ.-Πατρικ. ό.π., σσ. 287-289). Μάλιστα στο *Νουμά* ΙΒ' (1914), σ. 316 με την υπογραφή “Παραγραφήκια” δίνει στους νασιοναλιστές το όνομα “εθνικόφρονες”. (Πρβλ. και την ερμηνεία του Π. Νούτσου, ό.π., σ. 46).
48. Κ. Χατζόπουλος, ό.π., σσ. 1-2.
49. Μ. Τσιριμώκος, “Σοσιαλισμός και γλώσσα”, (βλ. Ρ. Στ.-Πατρ. ό.π., σσ. 216 και 218. -Ο Χατζόπουλος αποδοκίμαζε αρχικά τους Κοινωνιολόγους που επιχειρούσαν να φέρουν τη “σοσιαλιστική ιδέα” στην παλιά “ουτοπία, ξεχωρισμένη από το εργασιακό πρόβλημα”, (ό.π., σ. 2.), παραλίγο όμως να αναλάβει τη διεύθυνση της εφ. *Μέλλον* που αν δεν ανήκε, σχετιζόταν ασφαλώς στενά με την Κοινωνιολογική Εταιρεία, (βλ. σχετ. στοιχεία στο άρθρο της Ρ. Στ. Πατρ., “Οι Κοινωνιολόγοι και ο δημοτικισμός”, *Τα ιστορικά*, τ.5. τχ. 9 (1988), σσ. 357-358).
50. Μ. Τσιριμώκος, “Τέλος χωρίς συνέχεια”, ό.π., σσ. 2-3. -Πρβλ. και την απάντηση-καταγγελία του Χατζόπουλου στο άρθρο “Συνέχεια δίχως τέλος”, ό.π., φ. 351 σ. 4.

Χωρίς τίτλο 1985